

Cümhuriyyət dövrünün nəşrləri: tarixə baxış

Şəhla Tahirqızı,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının İcraçı direktoru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddətli hakimiyyət dövrü ərzində xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışmış, elmin, təhsilin və xalq maarifinin inkişafına, bu sahədə milli kadrların hazırlanmasına xüsusi səy göstərmişdir.

Cümhuriyyət dövründə artıq “xalqın düşüncəsində Azərbaycan məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm edir”. Və bu əməldə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “biz elmə, mədəniyyətə öz dilimizin, öz mədəniyyətimizin ruhu, rəngi ilə pərvərdə edilmiş bir millət çıxarmaq istiyoruq” fikri əsas şüar olur. Elm və mədəniyyətin inkişafında, milli şüurun formalaşmasında mətbəələr əsas vasitəyə çevrilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli nəşr sahəsində ilk dəfə dövlət səviyyəsində sistemli fəaliyyət göstərmişdir. Bu baxım-dan nəşr və mətbuat məsələlərini tənzimləyən sənədi – Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış Nizamnaməni 1919-cu il oktyabrın 30-da AXC Parlamenti qəbul etmişdir: “Mətbuat haqqında Nizamnamə oktyabrın 23-dən 30-dək parlamentin 87–90-cı iclasların-da müzakirə edildi və üçüncü oxunuşda, 1 deputat bitərəf qalmaqla, 21 səsə qarşı 28 səsle qəbul olundu. Nizamnaməyə əsasən, mətbəə açmaq, çap məhsullarını nəşr etmək, buraxmaq və satmaq üçün hökumətin heç bir icazəsi tələb edil-mirdi. Yetkinlik yaşına çatmış hər bir vətəndaş mətbu nəşrin məsul redaktoru ola bilərdi. Mətbəə açmaq və ya mətbu nəşri buraxmaq istəyənlər mətbuat işləri üzrə baş müfəttişə bu barədə müəyyən edilmiş formada ərizə verməli idilər. Nizamnamənin bir sıra maddələrini pozmaqda təqsirli bilinən nəşir, mətbəə sahibi və redaktor pulla cərimə ödəməli və ya həbs cəzasına məhkum edilməli idi. Nizamnaməyə mətbuat işləri üzrə baş müfəttiş ştatı əlavə olunmuşdu”.

Cümhuriyyət dövrünün nəşrləri sonralar arxiv fondlarında, o cümlədən AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Şərq ədəbiyyatı fondunda qorunub sax-lanmışdır. Şərq ədəbiyyatı fondu 1959-cu ildə fəaliyyətə başlamış və öz sənəd fondunu Yaxın və Orta Şərq xalqlarının qədim və yeni tarixinə, mədəniyyətinə, dilçilik və ədəbiyyatına, incəsənətinə aid ədəbiyyat, mənbəşünaslıq, eləcə də alim-səyyahların əsərlərini toplamaqla zənginləşdirmişdir.

Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Arxiv fonduna 1930-cu ilə qədər Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə nəşr olunmuş əsərlər daxil edilmişdir. Arxiv fondu-nun katoloq-göstəricisi 1986-cı ildə Şərq ədəbiyyatı şöbəsi tərəfindən tərtib edilərək nəşr olunmuşdur. Fondadakı nəşrlərin əksəriyyəti “Orucov qardaşla-rı”, “Bakı elektrik”, “Hökumət” mətbəə-nəşriyyatlarında çap olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən çoxsaylı mətbəələr arasında Oruc, Qənbər və Abuzər Oru-cov qardaşlarının mətbəə-nəşriyyatının xidmətləri əvəzsiz olmuşdur. “Orucov qardaşları” nəşriyyatı fəaliyyət göstərdiyi 1905–1918-ci illər ərzində elmin müxtəlif sahələrinə aid müxtəlif dillərdə 300-dən çox kitab və kitabça çap etmişdir.

AMEA MEK-in Arxiv fondu cəmiyyətin tarixi və mədəni inkişafının mühüm hadisələri, dünya xalqlarının ədəbiyyatı və mədəniyyətini əks etdirən dünyəvi və dini kitabların toplandı-ğı zəngin kolleksiyadır. Arxiv fondu Azərbaycan ictimai fikir tarixinin öyrənilməsində böyük rol oynayır. Bu fond nəinki Azərbaycan xalqının, eləcə də Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatının öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Arxiv fondunda Cümhuriyyət dövrünə aid nəşrlər də qorunmaqdadır. Bu nəşrlər içərisində milli dərsliklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan təhsilinin keçdiyi zəngin tarixi inkişaf yolunda Cümhuriyyət dövrünün xüsusi əhəmiyyəti vardır. AXC dövründə Xalq Maarif Nazirliyi bir tərəfdən xalqın gələcəyini təmin edə biləcək mütəxəssislər hazırlamaq üçün ali, orta və ibtidai məktəblər açır, kurslar təşkil edir, digər tərəfdən nəşriyyat-tərcümə komissiyasının köməyi-lə dərsliklər, tədris vəsaitləri hazırlayır və çap etdi-rirdi.

Milli dövlət quruculuğu sahəsində atılan ilk mühüm və cəsarətli addım-lardan biri türk dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi olmuşdur. Bu da təbii olaraq, ana dilində dərs vəsaitlərinin nəşrini labüd etmişdir.

Azərbaycan hökuməti və 1918-ci ildə təsis edilmiş Xalq Maarif Nazirliyi Azərbaycan dilinin müstəmləkəçilik dövründə itirilmiş mövqeyinin bərpa edilməsi, tədris işinin milli mənafeyə uyğun yenidən qurulması, ana dilində dərsliklərin hazırlanması sahəsində həyata keçirdiyi mühüm tədbirləri nəticəsində elə həmin ildən etibarən dövrün görkəmli ziyalıları tərəfindən ana dilində yeni dərsliklər hazırlanma-ğa və bəzi mövcud kitabların yenidən nəşrinə başlanılmışdır. Mənbələr göstərir ki, 1919-cu il noyabrın 7-də Xalq

Maarif Nazirliyi yanında nazir müavini Həmid bəy Şahtaxtinskiyin sədrliyi ilə Hökumət İslahat Komissiya-sı yaradıldı. Komissiya qısa müddətdə xeyli iş gördü, ümumi təhsil sahəsində islahat aparmaq, milli proqram və dərslilər hazırlamaq məqsədilə hökumət tərəfindən xüsusi fənn ko-missiyaları təsis edildi. Fənn komissiyalarının hazırladığı bir sıra dərslilər hökumətin ayırdığı vəsait hesabına 1919-cu ildə nəşr edilib məktəblərin istifadəsinə verildi”.

Əsasən, dil və ədəbiyyat, tarix-coğ-rafiya sahəsində yazılmış bu dərslilərin Arxiv fondunda ilk, bəzilərinin isə son-rakı nəşrləri qalır: Onları təqdim edirik:

1. Abbas Səhət və M.Mahmudbəyov tərəfindən məktəblərdə üçüncü ildə şagirdlərə türk dilinin tədrisi üçün tərtib edilmiş “Yeni məktəb” adlı qiraət kitabının 1913 və 1919-cu illər “Məktəb elektrik” mətbəəsi nəşrləri;

2. Məktəblərdə şagirdləri ərəb əlifbasıyla yanaşı, latınca oxumağı öyrətmək üçün müəllim Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanmış “Son Türk əlifbası” dərsliyinin 1919-cu ildə “Hökumət” mətbəəsində çap olunmuş ilk nəşri;

3. Qafur Rəşad Mirzəzadə və Məhəmməd Sadiq Axundovun həmmüəllifi olduğu, məktəblilər üçün qrammatikadan (əlifba və morfologi-yadan) dərs vasitələri olan “Rəhbər Sərf” kitabı (1-ci çap. Bakı “Məktəb elektrik” mətbəəsi, 1918);

4. 1919-cu ildə Hüseyn Cavidin Abdulla Şaiqlə birgə yazdığı ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi dərsliyimiz olan “Ədəbiyyat dərsləri” kitabı;

5. Camo bəy Cəbrayılzadə tərəfindən yazılmış, 1919-cu ildə “Hökumət” mətbəəsində çap olunmuş “Tarixə-təbi” adlı kitab (məktəblər üçün dərslik olub, canlılar – insanla-rın və heyvanların quruluşu haqqında məlumatları özündə ehtiva edir);

6. Əhməd Rasimin qrammatika-morfologiya (sərf) bölməsini əhatə edən, Qərb dillərinin qramma-tikasına uyğun olaraq tərtib olunmuş “Müəllimə-sərf” adlı dərsliyi (ikinci nəşr, “Hökumət” mətbəəsi, 1919);

7. Türk ədəbiyyatı. Abdulla Şaiq Talıbzadə tərəfindən tərtib olunmuş, məktəblərin birinci və ikinci siniflərinə məxsus türk ədəbiyyatından dərs vəsaiti (1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının nəşriyyatı olan “Hökumət” mətbəəsində çap olunmuş ilk nəşri);

Tarixi əsərlər:

1. Görkəmli alim və diplomat Adil xan Ziyadxanovun Azərbaycan tarixi haqqında qələmə aldığı “Azərbaycan haqqında tarixi, ədəbi və siyasi məlumat” əsəri (1919-cu ildə “Hökumət” mətbəəsində nəşr olunmuş-dur);

2. “Azərbaycan Cümhuriyyəti”. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin müəllifi olduğu bu kitab “Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəkkülü və indiki vəziyyəti”ni izahla başlamış, hərbi və işğal günlərində cərəyan edən bir neçə illik vüqat ilə, bu hadisələrə rəvac verən ədəbi və hərbi hadisələri ixtisarla təqdim etmək surətilə yazılmış ümumi məlumatı özündə ehtiva edir. Bunlar Azərbaycan xalqı, ədəbi və milli intibah, hərbi-ümumi və böyük ihtilal, qardaş Türkiyənin imdadı, Məclisi-Məbusan və icraatı, “Bolşevik istilas”, “Qırmızı imperalizm”, “İstiqlal məfkurəsi” başlıqlı yazılarda öz əksini tapmışdır. Kitab 1920-ci ildə “İslamiyyə” mətbəəsində nəşr olunmuş-dur;

3. “Azərbaycanın təşəkkülü”. Azərbaycanın siyasi istiqlaliyyətinin necə qurulduğundan bəhs edən bu kiçik risalə Cümhuriyyətin rəsmi sənədlərindən ümumi şəkildə və iqtibas olunaraq ərsəyə gətirilmişdir. 1918-ci ildə İstanbulda “Əhmədiyyə” mətbəəçilik şirkətində nəşr olunmuşdur.

Bədii əsərlər:

1. “Milli nəğmələr”.

Ağa Həsən Mirzəzadənin toplayıb nəşr etdiyi “Milli nəğmələr” kitabında Abbas Səhət, M.Ə.Sabir, Tofiq Fikrət, Namik Kamal, Əli Müznib, Məhəmməd Hadi, Əli Ələvi, Məhəmməd Əmin, Həsən bəy Zərdabi və s. kimi görkəmli Azərbaycan və türk şairlərinin Vətən mövzusunda olan milli ruhlu əsərləri toplanmışdır. Kitab 1919-cu ildə İranın “Elektrik” mətbəəsində nəşr olunmuş-dur.

Cümhuriyyət dövründə Seyid Hü-seyn "Yaşıl qələm" ədəbi-elmi cəmiyyət yaradır. Bu cəmiyyət Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid, Seyid Hüseyn, Nəcəf bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Cəfər Cabbarlı, Salman Mümtaz, Əli Yusif və digər ziyalıları, sənətkarları birləşdirirdi.

O zaman Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli azadlıq yolunda əldə edilən müvəffəqiyyətlərin qazanıl-masında bədii ədəbiyyatın rolunu belə dəyərləndirirdi: "Azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə əldə olunur". Bu mənada dövrün ziyalıları tərəfindən vətənpərvərlik mövzusunda, istiqlaliyyət ideyasını aşılaraq şeirlər, marşlar qələmə alınır.

Cümhuriyyət hökumətinin uğur-lu islahatlarından biri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edən addım müstəqil respublikanın dövlət himninin qəbulu olur. Himn Əhməd Cavadın müəllifi ol-duğu “Vətən marşı”

ələri üzərində Üze-yir bəy Hacıbəyli tərəfindən bəstələnir. Ağa Həsən Mirzəzadənin tərtibatında nəşr edilmiş “Milli nəğmələr” kitabında “Vətən marşı” da yer almışdır. Marşda himnin sözlərində bir qədər fərqlilik var:

Hüququn dərk edən əfrad (şəxslər)

Hərə bir pəhləvan oldu.

Himnin müəllifi kitabda Cəmo bəy imzası ilə verilmişdir. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü, ictimai-siyasi və dövlət xadimi olmuş Camo bəy Hacınskinin himnin müəllifi olması fikrinə rəvac vermişdir.

Bu məsələdə marşın müəllifi kimi Əhməd Cavadın “CƏMO bəy” (Cavad Əhməd Məhəmmədəli Oğlu) imzası ilə təqdim olunması fikri də qəbul edilə bilər. Lakin sonda bəy sözünün işlənməsi müəllifin Camo bəy Hacınski olmasına ehtimalı daha yaxın edir.

2. “Fəryad”. Türkiyəli mühacir Feyzulla Sacidin şeirlərindən ibarət bu kitab Aydın, Zəngəzur və Naxçıvan Məzhlumlarına Yardım Komitəsinin na-şirliyi ilə Bakıda 1920-ci ildə “Hökumət mətbəəsi”ndə çap olunmuşdur. Şairin Vətən həsrətli şeirlərindən tərtib edilib;

3. Mirzə Əbdülxaliq Axundovun “Əvvəli hənək, axırı dəyənək” komedi-yası (1919-cu il, Bakı çapxanası);

4. “İnsanların tarixi faciələri” yaxud “Əlvahi-intibah”. Azərbaycanlı şair, Azərbaycan romantizminin tanınmış nümayəndələrindən biri Məhəmməd Hadi Əbdülsəlimzadənin cəbhə və səngər günlərinin məhsulu olan “Əlvahi-intibah” (İntibah lövhələri) adlanan poemasını özündə ehtiva edən bu kitab 1918-ci ildə Bakıda “Turan elektrik” mətbəəsində nəşr edilmişdir. “Həyatın səsləri guşumda həp fəryad şəkilində” deyən şair bu əsərində zamanı və insanlığı düşündürən böyük mətləbləri, vətəndaş çağırışlarını obrazlı şəkildə, fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə əks etdirmişdir.

5. “Qanqal”. Əbdürrəhman Dainin müəllifi və naşiri olduğu bu kitabda, şa-irin “Nikolay dayının Usta Məmmədəli ilə Molla Əbdülhəmidə yazdığı axı-rıncı məktubu”, “Bir kişinin fəryadı”, “Cavanlarmıza nəsihət”, “Ramazan sinəzəni”, “Yenə gəlir” və s. əsərləri yer alır (1919-cu ildə Hökumət mətbəəsində nəşr olunmuşdur).

Musiqi əsərləri:

1. “Aşıq Qərib”. Kitabda 4 məclis, 8 şəkildən ibarət milli operamız “Aşıq Qərib” dastanı yer alır. Aşıq Qərib bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyovun 1916-cı ildə eyniadlı dastan əsasında yazdığı muğam-operasıdır (Kitab 1918-ci ildə Abuzər Orucovun “Elektrik” mətbəəsində çap olunmuş ikinci nəşridir).

2. Üzeyir Hacıbəyli “O olmasın, bu olsun”. Kitab, müasir Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin və milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəylinin dörd pərdəli “O olmasın, bu olsun” operettasının mətnini özündə ehtiva edir (3-cü nəşrdir, 1918-ci ildə Abuzər Orucovun “Elektrik” mətbəəsində çap olunmuşdur.);

4. Üzeyir Hacıbəyli. “Arşın mal alan”. Üzeyir Hacıbəylinin 1913-cü ildə yazdığı son operettası olan “Arşın mal alan” əsərinin “Orucov qardaşları” mətbəəsində 1918-ci ildəki nəşridir.

Folklor əsərləri:

1. Mirzə Abbas Abbaszadə. Arvad ağısı (1918-ci il “Məktəb elektrik” mətbəəsində dərc olunmuş 2-ci nəşr). Cümhuriyyət dövründə ana dilində dərsliklərin hazırlanması istiqamətində ardıcıl iş aparan ziyalılarımızdan biri olmuş görkəmli pedaqoq, folklorşünas və xeyriyyəçi Mirzə Abbas Abbaszadənin bu kitabında xalq yaradıcılığından bayatı, haxışta, ağılar, aşıq sözləri toplanmışdır.

2. Əli İslam və Mirpaşa . “Meyxa-na”. İkinci hissə

Kitab Azərbaycan Dövlət teatrı aktyorları olmuş Əli İslam və Mirpaşa tərəfindən teatr sahnəsində söylənmiş meyxanaların mətnini özündə ehtiva edir. Abbas Mirzə Şərifovun və Rza Darablının naşirliyi ilə 1919-cu ildə “Turan elektrik” mətbəəsində çap olunmuşdur.

Kitabda o dövrün siyasi, eləcə də məişət məsələlərini əks etdirən ədəbi nümunələr toplanmışdır.

Baxgilən milləti-İslam dağılıb hər tərəfə,

Cümləsi əsir olub oxşayırlar naxələfə.

Biri ac, birisi tox, möhtac olublar ələfə,

Gedirəm mən İrana molla ilə xan görürəm.

İstərəm indi gedim Yeyropaya səyahətə,

Baxgilən sən Parijin eylədiyi ədalətə.

Leninin işlərini oxşadıram xəyanətə,

Bolşevik planını onlara üsyən görürəm.

Kitabxanada Cümhuriyyət dövrü nəşrləri içərisində Azərbaycanın və Şərqi ilk qadın dramaturqu hesab olunan Səkinə xanım Axundzadənin o dövr üçün zəngin yaradıcılığından qalan yeganə əsəri – “Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım” romanı da qorunub saxlanılır. Tədqiqatçı N. Qəhrəmanlı yazır ki, bu əsər

daha əvvəl opera ssenarisi kimi yazılmış, hətta, 9 yanvar 1914-cü il tarixli “Sədayi-həqq” qəzetində bu barədə məlumat verilmişdir . Hansısa səbəbdən 1912–1913-cü illərdə qələmə alınmış ssenari-libretto tamaşaya qoyulmamış, Səkinə xanım tərəfindən 1918-ci ildə “Orucov qardaşları” nəşriyyatında “ro-man” adı ilə nəşr olunmuşdur.

Sevindirici haldır ki, Azərbaycanın və Şərqi ilk qadın dramaturqu, ilk qadın yazıçısı kimi adını tarixə yazmış ədibimizin irsindən yadigar qalan azsaylı nümunələrdən biri Mərkəzi Elmi Kitabxanada qorunur.

Dövri mətbuat:

Arxiv Fondunda 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda nəşr edilmiş onlarca adda dövri mətbuat nümunələri mühafizə edilməkdədir. Bunlara Cümhuriyyət dövrünün mətbuat orqanlarından “Azərbaycan”, “Qurtuluş”, “Zənbur” kimi qəzet və jurnalları göstərmək olar”.

Bu mətbuat nümunələri, eyni zamanda, daşdığı milli məfkurə cəhətdən bizim üçün mühüm mənbələrdir. Çünki bundan sonra kommunist siyasəti mətbuatda milli qayəni məhdudlaşdırmışdır. “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində M.Ə.Rəsulzadə bu fikri belə vurğulayır: “Bölsəviklər tərəfindən sıxı bir sensor altında nəşr olunan mətbuatdan xalqın hissiyatını tədqiq və təqib etmək qabil deyil-dir. Bilxassə ki, bu mətbuat aləm mədəniyyətinin bildiyi mətbuat gibi deyildir. Hakim firqənin kontrolu xaricində bir qəzetə çıxmadığından xalqın duyğusunu bölsəviklikdə çıxan qəzetələrlə ölçmək olmaz.”

Beləliklə, AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasının Arxiv fondunda saxlanılan Cümhuriyyət dövrünün nəşrləri böyük tarixi əhəmiyyətə malik incilərdir.